

KUR'AN'DA İNSAN KAVRAMI

Prof. Dr. Yaşar Nuri ÖZTÜRK*

ÖZET

Kur'an'da insanın yaratılışından söz eden ayetlere dayanarak iki ana başlık verebiliriz:

1 - İnsanın maddesel yanı, 2 - İnsanın ruhsal yanı. Birinci yanıla insan tıpkı diğer varlıklar gibi bir "şey"dir ve evrimleşmenin konusudur. İkinci yanıla insan Yaratıcı'dan bir nefestir ve bu yanıla evrimleşmenin de zamanın da üstündedir. Unutmamak gerekir ki insan bu ikinci yanıla da Tanrı değildir ama tanrısal bir varlıktır. Kur'an insana Tanrı olma yolunu kapatmış ama tanrılaşma yolunu açmış ve o yolda yürümesi için insanı özendirmiş, ona yardımcı olmuştur.

SUMMARY

The verses of the Koran concerning the creation of mankind can be examined under two titles: 1 - The physical side, 2 - The spiritual side. In the first meaning mankind is a "being" and is a subject of evolution just like the other beings. But if we examine the spiritual side of mankind, we see that he is a breath from God. The Creator and with this character he is beyond time and evolution. Also he is a godly being, a suis jeneris being yet he is not God, Creator. According to be a godly being is opened for him and is urged by Koran showing all the facilities.

İnsan sözcüğü Kur'an'da tekil ve çoğul (ins, enâsî, ünâs ve nâs) olarak 330 kûsur yerde geçmektedir. En yüksek kullanım, 241 rakamıyla, bir çoğul şekil olan "nâs: insanlar" sözcüğünündür. Kur'an'ın her şeyden önce bir kelâm mucizesi olduğu dikkate alındığında bu kullanımdan şu sonucu çıkarmak mümkün görülebilir: Kur'an, biricik muhatabı olan

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı.

insanı, her şeyden önce bir toplum varlığı, bir sosyolojik varlık olarak görmektedir.

"Nâs" kullanımı, iki bakımdan daha dikkat çekicidir: 1- Uyarı-çağrı edatıyla söze girilen beyyinelerin büyük çoğunluğunda, "Eyyühennâs!: Ey insanlar!" şeklinde nâs sözcüğü kullanılmaktadır. Bu kullanımla insanoğluna Yaratıcı'nın buyrukları, dikkat çekişleri, uyarıları, kısacası, insanın kozmik sorumlulukları ve yapısı hatırlatılmaktadır. 2- İnsan denen varlığın toplum halindeki tavrına, özelliklerine, toplum olarak dikkate alınmasına dayandırılan oluşumlara dikkat çekilirken de genellikle nâs sözcüğü kullanılmaktadır. Örneğin, insana peygamberlerin gönderilişinden, tanrısal mesajın iletilişinden söz edilirken daima nâs sözcüğü kullanılmıştır (bk. Bakara, 213; Nisâ, 170, 174; Yûnus, 57, 108).

Nâs sözcüğü kullanılarak verilen mesajların en önemlilerinden biri de şudur: Allah, ayetlerini hep nâsa yani çoğul halinde (toplum halinde) insana açıklamaktadır. Bu anlamda muhatap insan değil, nâs olmaktadır (Örnek olarak bk. 2/187, 221; 16/44; 17/89; 18/54; 24/35).

Bu tespitin bizi götürdüğü gerçek şudur: Kur'an mesajı geneldir; tüm insanların ondan nasibi vardır. Bu demektir ki her insan ondan az veya çok bir şeyler anlar. Bilgisini artırdıkça daha çok şeyler anlar. Önemli olan, bir kast ve sınıf engelini olmaması, mesajın birilerine kapalı veya dokunulmaz kılınmamış olmasıdır.

İnsanın toplumsal bir varlık olarak alınışının önümüze açtığı pencereler açısından özellikle Bakara 213 dikkat çekicidir. Bu ayetten anlıyoruz ki insana peygamberler eliyle mesaj gönderilmesi onun bir toplum olarak ortaya çıktığı anda başlamıştır. Bu ayette kullanılan "hüküm" (yargı), "mizân" (ölçü, norm, düzen), hükmetmek (yargılamak-yönetmek) "ihtilaf" (çekişme, tartışma, didişme) sözcükleri de son derece düşündürücüdür. Anlatılmaktadır ki bu kavramlar, toplum haline ulaşmış insan hayatında anlam ifade etmekte ve kaçınılmaz olmaktadır. Peygamberlerin esas görevlerinden biri de bu kaçınılmaz düzenlemeyi kozmik-evrensel rayına oturtacak mesajları, ölçütleri getirmektir.

Toplumsal bir varlık olarak insanı tanımada en hayati ayetlerden biri olan Bakara 213 bize şu gerçekleri de tanıtmaktadır:

İnsanlığın ilk tartışma ve didişmesi, tanrısal buyrukları taşıma yükümlülüğü altına girmiş bulunan din temsilcilerinin azgınlık, doymazlık, kıskançlık, hak tanımazlık (bağy) gibi olumsuzlukları yüzünden vücut bulmuştur.

İnsan, ayrıca, atası olan Âdem sözcüğüyle yapılmış "Benîâdenî: âdem-oğlu" tamlamasıyla da (25 yerde) ifade edilmektedir.

İnsan, cin ve melek karşıtı bir varlığın adıdır.

İnsan kelimesinin lüğat anlamıyla kavramsal ve terimsel anlamı çok ilginç bir uyuşum göstermektedir. Şimdi insan sözcüğünün lüğat anlamlarını izleyerek bu uyuşumu görelim:

1. Görmek, görme gücü: İnsan kelimesinin bu anlamı, Nisâ Suresi 6. ayette fiil halinde kullanılmıştır. İnsan, bakma ve görme gücü kuvvetli bir varlıktır. Yaratıcı ve erdirici gözlemler yapabilme gücü insanda öne çıkan güçlerden biridir. Belki de bunun için olacak insan sözcüğü "göz bebeği" anlamına da gelmektedir. Buradan hareketle insana, "varlığın göz bebeği" denmiştir. Bu, deyim, insanın hem bakıp görme gücünü hem de varlık bün-yesindeki seçkin ve hassas yerini göstermektedir.

2. İnceleyen, algılayan, araştıran varlık: Bu da insanın eşyayı ve kendini inceden ve derinden tetkik özelliğine çok uygundur.

3. Ünsiyet (yakınlık ve kaynaşma) oluşturabilen varlık: İnsanın en güçlü yanlarından biri de budur. Lüğat bilginleri bunu esas alarak insan kelimesini anlatırken şunları eklemeyi unutmamışlardır: İnsan için iki ünsiyet vardır: Bunların biri insanın iç dünyasıyla Yaratıcı arasındaki ünsiyet, ikincisi de insanın bedeniyle dış dünya arasındaki ünsiyet. İnsan bu iki ünsiyeti kuran ve en iyi biçimde sürdürebilen belki de tek varlıktır.

4. Vahşet ve dehşete karşı, uyuşum, kaynaşma ve medeniyete yatkın ve yakın varlık: İnsan sözcüğündeki bu anlam da insanın temsil ettiği, en azından temsil etmesi gereken konuma çok uygun düşmektedir. Büyük üstat İsfahanlı Râgıb (ölm.502/1108), bu noktayı belirtirken şunu da söylüyor: "Bunun içindir ki 'insan, doğası itibariyle uygardır' sözü çok ünlü olmuştur." (Râgıb, ins madd.)

5. Unutkan varlık: Bu anlam da insanın yapısına çok uygun düşmektedir. Gerçekten de insan, çok unutan, unutmaması gereken çok şeyi unutan bir varlık olarak da dikkat çeker. Bu unutma veya gaflet, insan hayatında bazan kayıplara, bazan da mutlu ve erdirici gelişmelere kaynaklık etmektedir. Şöyle veya böyle, unutmak insan doğasının ayrılmaz parçalarından biridir. (İnsan sözcüğünün lüğat anlamları için bk. **Firûzâbâdi**; **Kâmûs**; **İbn Manzûr**; **Lisâ-nül-Arab**; **Râgıb el-İsfahanî**; **el-Müfredât**, ins maddeleri)

İnsanın Yaratılışı:

İnsanın yaratılışından, geniş sayılabilecek bir biçimde söz edilmektedir. İki ana başlık verilebilir: İnsanın maddesel yanı, insanın ruhsal yanı. Birinci yanıyla insan, bir "toprak" varlıktır. İkinci yanıyla insan "Allah'ın ruhundan bir nefha" olan varlıktır. Bu ayrımın tartışmasız sonucu şudur: İnsan, maddeyle tekâmülün, evrimin konusu iken iç benliği, ruhuyla tekâmül ve evrimin üstünde ve dışında bir varlıktır.

İnsanın toprak yanından söz eden ayetler toprağın değişik şekillerini ifade eden sözcükler kullanmaktadır:

Toprak (türâb): Yalnız tekil şekli kullanılan (çoğulu: etribe, tirbân) türâb, Türkçe'deki toprak anlamındadır. Aynı kökten gelen "terba'" yeryüzü anlamında kullanılır.

Kur'an, insanın maddi yapısından söz ederken hem "Sizi yerküreden inşa etti" (Hûd, 61; Necm, 32) şeklinde genel bir ifade kullanmakta hem de yerkürenin iki temel maddesine özellikle yollama yapmaktadır: Toprak ve su. Toprağın değişik şekillerini ifade eden kelimelere yer verilmiştir. Ana madde ve kategorik ad olan türâb (toprak) insanın yaratılışı bağlamında 15 kez kullanılıyor. (Örnek olarak bk. Ali İmrân,59; Kehf, 37; Hac, 5; Rûm, 20, Fâtır, 11; Gâfir 67)

Toprağın kategorik adı "türâb", suyun kategorik adı "mâ'"dır. Kur'an, insanın yaratılışında bu iki maddenin hem kategorik adlarını hem de aldığı şekillere göre kazandığı değişik adları kullanmaktadır. Esasen, Kur'an'a göre, su tüm canlıların, hayatın temel maddesidir. Canlı her şey sudan yaratılmıştır. (Enbiyâ, 30; Nûr, 45)

İnsanın yaratılışı bağlamında suyun değişik şekillerinden söz edilmiştir: Mâ-i mehîn, mâ-i dâfîk, nutfe, alaka. Ne ilginçtir ki nutfe, yerkürenin ve hayatın temel maddelerinden biri olan suyun en görkemli görünümü olan deniz anlamına da gelmektedir.

Gerçekten de insan, damlada denizi, denizde damlayı temsil edebilen esrarlı bir varlıktır. İnsan, sonsuzluk denizini damlasında taşıyabildiği gibi, damlasını da sonsuzluk denizine dönüştürebilir.

Tîn: Kil-çamur anlamındadır. İnsanın tîn'den yaratıldığı defalarca dile getirilmiştir. (bk. En'âm, 2; Arâf, 12; İsrâ, 61; Müminûn, 12; Secde, 7; Sâd, 71,76) Tîn kelimesi, yapışkan, sabit anlamındaki "lâzib" sözcüğüyle sıfatlandırılmıştır(bk. Saffât, 11). Yani insanın yaratıldığı çamur yapışkan, cıvık bir çamurdur. Böyle bir yaratılış, ilk bakışta insanı düşük, değersiz algılamak

isteyen bir mantığı tahrik eder. Nitekim insanın baş düşmanı olan İblis, Allah'ın: "İnsana secde et!" emrine karşı çıkarken bu küçümseyici mantığı işleterek kendisinin ateşten, insanın ise basit bir çamurdan yaratıldığını söyleyerek emre karşı çıkacaktır(bk. Arâf, 12; Sad, 76; İsrâ, 61).

İnsanın nârdan (ateşten) yaratılan bir varlık olan İblis'e karşı ve ondan üstün gösterilmesi üç espriyi akla getirmektedir: 1- Nârın karşıtı olan nûr (ışık, mutluluk ve esenlik) insanın temsil ettiği tevazu, gösteriş ve iddialıktan uzaklıktadır. 2- Şaşmaz doğruyu Allah bilir ama öyle anlaşılıyor ki günlük dilde daha çok cehennem diye andığımız gerçek ve Kur'an'ın "nâr yârâm olmak" diye andığı cehenneme gidiş, nûrun tuttuğu ışıkla tekâmülünü tamamlamayanların İblis'in musallat ettiği mutsuzluk ve çile berzahların geçmeleri ve tekâmüllerini "zorlu bir yol"la tamamlamalarını ifade etmektedir. 3- İblis'in emre karşı çıkışı, acele hüküm vermeye dayalı bir cehaletin ürünüdür. O, insan denen toprak görünümlü varlığın özünde hangi sonsuzluk değerlerinin saklı olduğunu kavrayacak gerçek bilgiye sahip değildi.

O halde, Müslüman toplumlara hangi iblisler tarafından sokulduğu bilinmeyen ve daha çok bilgi ve düşünce erlerini saf dışı etmek için cehalet odaklarınca kullanılan şu terane, yıkıcı bir şeytani mel'anettir: "İlim önemli değil, ilim İblis'te de vardır."

Kur'an bunun tam tersini söylemekte, göstermektedir. Allah hem İblis'e lanet etsin, hem de bu İblis teranesini Müslümanlara musallat eden bilgiden nâsipsiz İblis askerlerine!..

Salsâl: Tıngırdayacak şekilde kurutulmuş çamur veya çamurdan yapılmış olup vurulduğunda tıngırtı çıkaran eşya anlamındadır. Yine toprağın bir şekli olan bu sözcük de insanın yaratılışını ifade ederken üçü ayını surede olmak üzere 4 kez kullanılmıştır (Hicr, 26,28,33 ve Rahmân, 14). Bu kullanımların ilk üçü, biraz soma söz edeceğimiz "hame" kelimesiyle birlikte dir.

Rahmân Suresi'ndeki kullanımda "salsâl", "fahhâr"a benzetilmiştir. Fahhâr sözcüğü, fahr (övünme) kökünden bir kelime olup vurulduğunda ses çıkaran, iyi kurutulmuş, değerli saksı anlamındadır. Anılan ayette: "Allah insanı, fahhâr gibi bir kuru çamurdan yarattı" denmektedir. Bu ilginç ifade, insanın çamur gibi basit bir varlıktan yaratılmasına rağmen çok övülecek değerler taşıdığını göstermenin yanında insana yönelik ahlaksal bir ihtarı da içermektedir: Sakın kibirlenme!

Öyle küçük dağları ben yarattım edalarıyla övünüp durma, sen nihayet çamurdan yaratıldın ve sonunda ona döneceksin. Senin ölümsüz

değerlerin o çamur varlığından başka şeylerdir. Sen eğer onları esas alıyorsan onlar senin kendini övmeni yasaklayan değerlerdir. O halde, kendini övmen, kasılıp kabarman sana yakışmaz, seni yüceltmez!

Hame-i Mesnûn: Hame', kokuşmuş balçık demektir. Ona sıfat yapılan "mesnûn" sözcüğü ise sene kelimesinden türeyen ve "üzerinden yıllar geçmiş" anlamına gelen bir kelimedir. İnsanın yaratılışı için aynı surede üç kez kullanılan (Hicr, 26,28,33) hame' sözcüğü, üçünde de mesnûn kelimesiyle nitelenmiş ve böylece insanın maddesel yapısının, Cenabı Hak tarafından (Darwin'in dediği gibi tesadüfen değil) bir evrime tabi tutulduğu gösterilmiştir.

Mâ-i mehîn: Hor ve hakir bir su demek. Bu hor görülen su, esasında bir üsâredir. (bk. Secde Suresi, 8)

Mâ-i dâfik: Fırlayan su, şiddetle dökülen su demek. Mâ-i dâfik, bel ile kaburgalar arasından çıkan bir sudur. (Târik Suresi, 6-7)

Nutfe: Arı su, meni, sperm, deniz anlamındadır. Nutfe, İnsân Suresi 2. ayette "emşac: karışım" sözcüğüyle nitelenmiştir. Onun dışında kullanıldığı 11 yerde yalındır. (Örnek olarak bk. Nahl ,4; Fâtır, 11; Yasın, 77; Necm, 46; Abese, 19)

Alak-alaka: İlişkin-yapışkan nesne, sevgi, hasımlık, aşk, balçık, kızıl kan gibi anlamları olan bu sözcük insanı anlatmada en esrarlı kelimelerden biri değil, birincisidir. Ve ne ilginçtir ki Kur'an'ın ilk vahyedilen suresinin ikinci ayetinde geçmektedir. Daha sonraki surelerde "alaka" şeklinde 5 kez daha kullanıldığını görüyoruz (bk. Hac, 5; Müminun, 14'te iki kez; Ğâfir, 67; Kıyâme, 38).

Alak ve alaka sözcüğü, yapışıp ilişmek anlamının maddesel ve ruhsal boyutlarını aynı anda içermektedir. Büyük dilci Fîrûzâbâdî (ölm. 817/1414)nin el-Kâmûs'unda bu sözcüğe verdiği anlamı yine onun gibi büyük bir dilci olan Asım Efendi (ölm.1819) şu şekilde Türkçeleştiriyor: "Kendisine ilişilüp alaka olunan nesne." Maddesel boyutu dikkate alındığında alak ve alaka günümüzde embriyoyu karşılamaktadır. Ruhsal boyutu dikkate alındığında insandaki sevgi, aşk, ilgi, sıcak yaklaşım gibi değerler yanında husumet (çekişme, didişme, kavga, karşı çıkma) türü değerleri de ifade etmektedir. İnsanın neden veya nelerden yaratıldığını anlatmak için bundan daha doyurucu bir kelime düşünemiyorum.

Diyebilirim ki Kur'an'ın insanı ayrıntılı biçimde tanıtan ayetlerinde onun özelliklerine dikkat çeken beyanlar, bu alak sözcüğünün taşıdığı lügat anlamların bir ayrıntılanmasıdır.

İnsan Yaratılışında Evreler ve Evrimleşme:

İnsanın yaratılışını tanıtan ayetler açık bir biçimde birtakım evrelerden ve bunun sonucu olarak da bir evrimleşmeden söz etmektedir. Bu, kelimelerin sıralanışından doğan ve aksini düşünmek mümkün olan bir yorum değildir. Kur'an kullandığı kelimeler arasına "sümme" (daha sonra; sonradan da) edatını koyarak bir evreler serisine ve sonuç olarak da bir evrimleşmeye dikkat çekmektedir. Bu evrimleşmenin materyalist-Darwinist bir karakter taşımadığını elbette ki biz de kabul ederiz.

Evrimeleşmenin materyalist bir mantıkla algılanması ile onun yok sayılması ayrı ayrı şeylerdir. Bir konuda yöntemin yanlışlığı o konunun esasını inkara gerekçe yapılamaz.

Evrimeleşme vardır, Kur'an bunu açık bir biçimde kabul etmektedir. Ama bunun arkasında doğanın rastlantıları değil, Cenabı Hakk'ın yapıcı-edici-yaratıcı iradesi bulunmaktadır. Evrimleşme, Yaratıcı'nın koyduğu kanunlar içinde yürümektedir. Ve bu anlamda insanın evrimleşmesi bitmiş değildir, devam etmektedir.

Kur'an insanın yaratılış evrelerini şu şekilde veriyor: 1- Toprak evre, 2- Su (meni) evresi, 3- Tesviye (biçim verme) evresi, 4- Tanrısal nefha evresi.

Şimdi bu evreleri veren temel ayetleri görelim:

"Allah odur ki yarattığı her şeyi güzel yarattı. Ve insanın yaratılışına çamurdan başladı. Sonra onun neslini bir üsâreden, hor görülen bir sudan oluşturdu. Sonra ona bir biçim verdi ve onun içine kendi ruhundan üfledi. Sizin için işitme gücü, gözler ve gönüller vücuda getirdi. Ne kadar da az şükredersiniz!" (Secde, 7-9. Ayrıca bk. Hicr, 28-29; A'lâ, 1-3)

Bu ayetlerde gösterilen evrimleşme ile, insan cenininin ana rahminde oluşum evrelerini gösteren beyanları birbirine karıştırmamak gerekir. Bu oluşum evreleri Hac, 5; Müminûn, 14 ile Zümer, 6. ayette verilmiştir.

Evrimeleşmenin başka bir biçimde gösterilişine İnsan Suresi'nin 1-3. ayetlerinde tamk olmaktadır: "İnsan üzerine, henüz anılan bir şey olmadığı bir süre geçmedi mi zamandan? Doğrusu biz, insanı, karışım olan bir spermden yarattık. Halden hale geçiririz onu. Sonunda onu işitici, görücü yaptık. Biz onu yola kılavuzladık. Artık ya şükredici olur, ya nankör."

Bu ayetler insanın, bugünkü işlevlerini yapacak noktaya gelmesine kadar halden hale geçtiğini göstermektedir. Nûh Suresi 14. ayet insanın yaratılışından söz ederken şunu söylüyor: "Allah sizi, halden hale/evreden evreye geçirerek yarattı."

Topraktan başlayıp tanrısal nefhayı içine alacak kıvama getirilen insan bunu ne kadar sürelik bir evrimleşme ile elde etti? Bu sorunun cevabı verilmemiştir. Kesin olan şu ki insan, halden hale, evreden evreye geçirildiği uzun ve çileli bir evrimleşme yaşamıştır. Bu evrimleşmenin nasıl olduğuna verilecek cevap yüzlerce teoriye vücut verebilir. Kur'an, pratik bir sonucu olmayan bu alana girmemektedir.

İnsanın Yapısı ve Özellikleri:

Kur'an'm insanı anlatan ayetleri incelendiğinde insanın şu niteliklerde bir varlık olduğunu saptayabileceğimiz görülüyor:

Kefûr: Nankör demek.

Bazı ayetlerde "kefûr" (11 yerde), bazı ayetlerde aynı kökten, aynı anlamda "keffâr" (5 yerde), bir ayette ise "ekfer" (Abese, 17) sözcüğü kullanılmıştır. Birincisi "sıfat-ı müşebbehe", ikincisi "mübalağa ile ism-i fâil", üçüncüsü ise "ism-i tafdîl" kalıbında olan bu sözcüklerin üçü de "çok nankör" demektir. Bir yerde bununla da yetinilmemiş, "kefûr" kelimesi, açık-ayan-beyan anlamındaki "mübîn" kelimesiyle nitelenmiştir. (bk.Zühurf, 15) Sadece inkar etmeyi değil, aynı zamanda nankörlüğü de ifade eden "küfr" sözcüğünün insan için fiil ve sıfat halinde kullanımı ise yüzlercedir.

Küfür kökünden gelen "kâfir" sözcüğü insanın hem inkarım hem de nankörlüğünü ifade eden bir kelimedir. Ancak keffâr, keffâr ve ekfer sözcükleri genellikle nankörlüğü ifade için kullanılmaktadır. (Örnek olarak bk. Hûd, 9; Hac, 38, 66; Şûrâ, 48; İsrâ, 67; İnsân, 3; İbrâhîm, 34)

Ne ilginçtir ki şeytanın insana ilk emri "Ükfür!" yani "Nankörleş, inkar et!" Olmaktadır (bk.Haşr, 16). Ekleyelim ki bizzat şeytanın da temel sıfatlarından biri aynen insan gibi, "kefûr"dur (bk.İsrâ, 27).

İnsanın nankörlüğünün en zehirli görünümü, Allah'a karşı sergilenen nankörlüktür.

İnsan, bu nankörlüğü akıl almaz bir rahatlık ve pervasızlıkla sürekli sergilemektedir. O, bir yaratılmış-parça varlık olarak Yaratıcı kudret tarafından imtihan edilmesi gerektiğini bilerek sürekli şükür halinde olması gerekirken, Allah'ı imtihan etmeye kalkmakta ve beklentilerinin, iştahlarının en küçük bir zedelenişi durumunda kendisini sayısız nimetle lütuflandıran Yaratıcı'ya kafa tutmakta, nankörlüğün en çirkinlerini art arda sıralamaktadır. Yaratıcı kudretin sesi, insanın bu çirkin yanını ifadeye koyarken, dehşet verici sözcüklerle konuşmaktadır: "İnsan, işte budur; Rabbi kendisini deneyip de ona cömert davranır, nimet yağdırırsa 'Rabbim bana ikramda bulundu'

der. Ama Rabbi onu sıkıntıya uğratarıp rızkını bir ölçüye bağlarsa 'Rabbim bana ihanet etti' der." (Fecr, 15-16)

Acûl: Aceleci demek.

İnsan çok acelecidir.(İsrâ 11) O kadar acelecidir ki adeta "aceleden yaratılmıştır" (Enbiyâ, 37) İnsanın sadece iyilik ve hayır istemede değil, başına bela ve sıkıntı istemede bile aceleci olduğunu gösteren ayetler vardır. (Örnek olarak bk. En'âm, 57; Nemi, 46,72; Kıyâme, 20; İnsân, 27) İnsanın temel musibetlerinden biri de acelecilik olduğu içindir ki peygamberlere en çok önerilen değerlerden biri sabır olmuştur. Çünkü Allah daima sabır sahipleriyle beraberdir.

Yeûs: Ha bire ümitsizliğe düşen, ümidini hemencecik yitiren demek.

Aynı anlamda "kanût" sıfatı da kullanılmaktadır; hem de yeûs sıfatıyla yan yana (bk.Fussilet, 49). Ve insana kanût olmaması emredilmektedir (bk. Zümer, 53).

Ümitsizlik; küfrün, sapıklığın, karanlığın, şerre yenik düşmenin ve nihayet Allah'a güvensizliğin ürünüdür (bk.15/56; 30/36; 42/28; 12/87).

İnsanın bu ümitsizlik zaafının arkasında belki de onun şerre (kötü ve çirkine) bile çağrı yapan tuhaf bir varlık (İsrâ, 11) olması yatmaktadır. Gerçekten de o, bazan, hayra davet çıkarıyorum diye şerri çağırılmaktadır. Bu böyle olduğu içindir ki Kur'an insanı, uğursuzluğunu kendi boynunda taşıyan varlık olarak da tanıtmaktadır (bk.İsrâ, 13; Yasın, 19).

Zalüm: Çok zulmeden, çok zalim demektir.

İnsanın temel sıfatlarından biri de zalimlik (bk. İbrâhîm, 34; Ahzâb, 72). Bu sıfat içine onun kendisine zulmetmesi de girer. Hatta insanın kendine zulmetmesi başkalarına zulmünden önce gelmektedir (bk. Ali İmrân, 117; Hûd, 101; Nahl, 33, 118; Zühuf, 76). Ne ilginçtir ki, insanın kendine zulmetmesinden söz eden ayetlerde insan tekil değil, daima çoğul (nâs şeklinde) kullanılmıştır. Bundan da anlaşılır ki insanın kendi kendine zulmü genellikle toplumsal gaflet ve hıyanetler şeklinde olmaktadır.

Zaîf: Zayıf yaratılışlı, dayanıksız demek (bk. Nîsâ 28).

İnsanın zayıflığı, sadece gücünün yetersizliği değildir; insan, kolay ve rahatı tercih gibi zaafın da mahkumudur. Bedenine, rahatına uyanı tercih hatasını sürekli işler. Bu, onun özgürlüğü kötüye kullanmasına yol açar.

Özgürlüğü nefsinin dürtülerini tatmin için kullanmak insanı iğrençleştiren en büyük sürçmelerdendir. İnsan, bu sürçme yüzündendir ki ona

asla yakıştırılamayacak rezillikleri ulu orta sergiler. Ve bazan bunu bir hak, hatta meziyet sanır. Kur'an bu noktaya parmak basarken şu ifadeyi kullanmaktadır: "İnsan ister ki kendi önünde rezillik sergilesin." (Kıyâme, 5). Ama insanın böyle bir hakkı yoktur. Kur'an soruyor: "İnsan, başıboş bırakılacağını mı sanıyor?!" (Kıyâme, 36)

Başıboş değildir insan... Başıboşluğun rahatlığı ve zevzekliği çok aldatici ve çok lezzetlidir ama, insan lezzetle değil, ciddiyet ve eziyetle tekâmüle indekslenmiş bir varlıktır.

Onur, lezzetin değil, eziyet ve ciddiyetin ödülüdür (bk.Beled, 4-5). Onur, düzlükte sallanmanın değil, tepeye tırmanmanın ödülüdür. İnsanın yolunda, sallanmaya asla yer yoktur ama tırmanmaya sürekli ihtiyaç vardır. İnsan, bir anlamda tırmanan ve tepeleri-engelleri aşan varlıktır. Özgürlük, tırmanıp engel aşma ile gelen bir ödül olduğunda gerçek anlamda özgürlüktür (bk. Beled, 10-14).

Bahîl: Çok cimri demek.

Cimrilik, Kur'an'ın en çok tiksindiği huylardan biridir. Geçtiği hemen her ayette, Allah'a güvensizliğin, nimetleri saklamanın bir sonucu gibi gösterilmektedir. (Örnek olarak bk. Ali İmrân, 180; Tevbe, 76; İsrâ, 100; Muhammed, 37-38)

Cimrilik, hayatı zorlaştıran ve insanı kendi içinde yokuşa süren büyük bir beladır. **Cenabı Hak,** cimriliğe sapanlarla güzelliğe ve güzele sırt çevirenlere hayatı zorlaştıracığını, bu demektir ki onları mutsuz kıla-acağını bildirmektedir (bk. Leyi, 8).

Didişmeci-kavgacı-tartışmacı: Varlığın en çekişmeci tipi insandır (bk. Kehf, 54).

Câhil: Bilgisiz, bilgisi yetersiz demek.

İnsan, bildiklerine göre bilmedikleri çok çok fazla olan bir varlıktır (bk. Ahzâb, 72). Bu da onun "cehûl" (çok cahil) damgasını yemesine yol açmıştır. İnsanın bilmek istediklerinin bildiklerine oranla çok küçük olması onun cahil diye nitelendirilmesini hem haklı kılmakta hem de anlaşılabilir... Hiçbir varlığın yüklenemediği bir büyük emaneti yüklenen insan, bu emanet taşıyıcılığına denk bir bilgiye asla ulaşamaz. Bu yüzden o çok cahildir. Çünkü iddiaları ve hayalleri, sahip olduğu bilgiyle açıklanacak türden değildir.

Bildikleri ve sahip oldukları, bilmek ve sahip olmak istediklerine oranla çok küçük kalan bir varlık, en insafli nitelemeyle cahildir.

Aşırı hayalci-tatminsiz:

İnsan, sahip olduklarıyla bildiklerinin daima çok üstünde şeyler ister. (Fussilet, 49) Bıkıp usanmadan ister. Hakkı olup olmadığını düşünmeden ister. Bu istediklerinin, hayal etiklerinin tümü kendisine verilecek midir? Hayır! (Necm, 24) O hep isteyecektir, sınırsızca, usanmadan isteyecektir; ama sahip oldukları bu istediklerinin sadece küçük bir kısmı olacaktır. Bu "küçük kısım" nedir sorusuna Kur'an şu cevabı veriyor:

"İnsan için çalışıp didindiğinden başkası yoktur!" (Necm, 39)

Aldanmaya çok müsait:

İnsan; cahilliği, hayalçiliği ve doymazlığı yüzünden aldatılmaya çok müsait bir varlık haline gelmiştir. Birçok şey, birçok kişi tarafından birçok şeyle aldatılmaktadır. Daha da ilginç, insan Allah ile aldatılmaktadır (bk. Fâtır, 5).

Allah ile aldatılan tek varlık insandır. Ve insan için en yıkıcı aldanış da işte bu, Allah ile aldanmış olmaktır.

Azabilen varlık:

İnsanın azgınlığını, hak tanımazlığını ifadeye koyan ayetler yüzü aşkındır. Ve bu ayetler gerçekten ürpertici ifadelerle doludur

İnsanın azma sebeplerinin (ve azma belirtilerinden) en dikkat çekicisi, kendisini başkalarından müstağni (kendi kendine her bakımdan yeterli) görmesidir (bk. Alak, 6). Bu saptamayı yapan ayetin, ilk vahyedilen surede yer alması da ayrı bir dikkat konusudur.

İki yollu varlık:

İnsanın üçüncü yolu yok! Onun iki yolu var: En yukarıya çıkaran yol, en aşağıya yuvarlayan yol... (bk. İnsân, 2-3; Beled, 10; Tin, 4-5)

Cahillik, doymazlık, hayalcilik, zalimlik gibi olumsuz nitelikler insanı çok azgınlığa, hak-hukuk, acıma ve insaf tanımayan bir canavara dönüştürebilmektedir. Bu dönüşümü yaşamış insan, varlığın en sefil, en sapık yaratığıdır (bk. Arâf, 179; Furkân, 44).

İnsanın, hayvan olmak gibi bir şans yoktur. O, ya taşıdığı büyük yaratıcı imkanları kullanarak ve o imkanları kendisine veren kudretle barışık durarak en yukarılara çıkacaktır yahut da, potansiyeline ve imkanları verene ihanet ederek en aşağılara yuvarlanacaktır. Hayvan olmak ne böyle bir risk taşıyor ne de böyle yücelme imkanı...

Hayvanın tek yolu vardır: Yaratıcı kudret tarafından kendisine söylenenini yapmak. Tek yollu bir yaratık olan hayvanın riski yoktur. Çünkü risk, özgürlüğün ve aksini yapabilme gücünün olduğu yerde vardır. Hayvana ne özgürlük verilmiştir ne de aksini yapabilme gücü...

İnsan, maddesel alemde vücut bulduktan sonra "yap-yapma" emri almış bir robot varlık değildir. Onun iş yapış değeri üretmesi, Yaratıcı ile ezelde (matematik zaman öncesinde) gerçekleşmiş bir sözleşme (mukavele, misâk) ile yani karşılıklı rıza ile yürüyen bir sorumluluğun ürünüdür. İnsanın sorumlu bir varlık olması bu ezel sözleşmesine dayanmaktadır (bk. Arâf, 172).

Aynen bunun gibi, insanın haklarının temelinde de şunun-bunun (hatta Allah'ın bile) lütfu değil, bizzat Allah ile yapılmış bir mukavele vardır.

İnsan haklarının ve sorumluluklarının altına böyle bir mukavelenin konması iki sonucu zorunlu kılar: 1- İnsanın onuru dorukta bir onurdur ve bu, onun, yaratılıştan gelen öz hakkıdır; birilerinin lütfu değildir. 2- İnsanın sorumluluğu, öyle "olsa da olur, olmasa da" türünden bir sorumluluk değildir; ağır ve çok ciddi bir sorumluluktur. Bu yüzden, savsaklanması halinde ödenecek fatura, varlığın en ağır faturasıdır.

İsyan edebilen varlık:

İnsan, aym zamanda isyan edebilen bir varlıktır. Bu onun hem iyiliklerinin hem de kötülüklerinin bir göstergesidir.

İsyan hem oluş ve eriş hem de ölüş ve tükeniş getirebilen esrarlı kavramdır. Âdem de isyan etmiştir (bk. Bakara, 37; Taha, 122), İblis de... Ne var ki Âdem'in isyanı varlık sınırlarının çözülüşüne giden özgürlük ve atılım yolunu açarken İblis'in isyanı pislik, tükeniş ve kaosun yolunu açmıştır. Musa da asidir (Musa'nın en büyük mucizesi sayılan asa, isyan kelimesinin köküdür) Firavun da... Ne var ki Musa'nın isyanı ışık ve yüceliş adına iken Firavun'un isyanı zulüm ve çöküş adına oldu... Nemrut'a isyan eden İbrâhîm, merhamet, kesin bilgiye ulaşma, ölümlülere teslim olmama gibi değerler adına iken, ona isyan eden Nemrut imansızlık, baskı, putçuluk ve karanlık adına iş yapıyordu.

Bütün nebiler, tüm yaratıcı ve erdirici ruhlar her şeyden önce birer isyancıdır. Mevcuda isyan etmeyen ruhun varlık ve oluşa herhangi bir katkısı söz konusu olamaz.

Işık ve yücelik adına sergilenen isyanların tümü Yaratıcı tarafından hoş görülmüştür: Âdem bağışlanmış, Musa "Kelîm" (Allah ile konuşan) sıfatına

layık hale getirilmiş, İbrâhîm "bir ümmete bedel benlik" olarak anılmıştır. Karanlık adına isyan eden İblis ve yarıdakçıları ise lanete, pislîğe, rezillîğe, azaba çarptırılmışlardır.

Şöyle veya böyle isyan, varoluş ve yaratıcılığın motor gücü, besleyici azığıdır. İsyansız bir dünya pörsümeye, çürümeye mahkumdur. İsyân, tüm hata edebilirliğine rağmen, bir yaratıcı aktivitedir ki onsuz hayat anlamını kısmen veya tamamen yitirmek tehlikesiyle yüz yüze gelir.

İnsanın üstünlüğü meselesi:

İnsanın üstünlüğünden söz eden ayetler epeycedir. Ancak şunu hemen belirtelim ki Kur'an, insan için "mutlak bir üstünlük"ten söz etmez. İnsan, yaratılmışların "birçoğundan üstün"dür (bk. İsrâ, 70). Bu olgu ifadeye konurken "tekrîm" sözcüğü kullanılmıştır ki seçkin, üstün, asil, hünerli kılmak demektir.

Tekrîm anlamında, insandan daha üstün varlıklar vardır.

Ama insanın en önde olduğu, tüm varlıklar içinde en dorukta oturduğu bir nitelikten söz edilmektedir ki bu hüsn yani güzelliştir. İnsanın bu eşsizliği verilirken hüsn (güzellik) ve kıvam (görünüş, biçim, yapı) köklerinden türeyen "ahsen" (en güzel) ve "takvîm" (yapılandırma, biçim verme, görünüş kazandırma) kelimeleri kullanılmıştır: "Yemin olsun, biz insanı en güzel kıvamda yarattık." (Tîn, 4).

Kısacası, Kur'an'a göre, insan, yaratılmışların en güzelidir ama en üstünü değildir.

İnsanın, yaratılmışların sadece birçoğundan üstün olması, ama tüm yaratılmışlardan üstün olmaması ne anlama gelmektedir? Bunun iki anlamı olabilir:

1- İnsandan her bakımdan daha üstün başka varlıklar vardır. Olayı böyle anlamak Kur'an'ın verilerine ters değildir. Çünkü Kur'an, birçok ayetinde, evrende, insan dışında şuurlu varlıkların bulunduğunu ifadeye koymaktadır.

2- İnsanın sahip bulunduğu özelliklerin tek tek her birini insandan çok daha mükemmel biçimde taşıyan başka varlıklar vardır. Örneğin insan bir kuş gibi uçamaz, bir fil gibi güçlü olamaz, bir gece kelebeği gibi iyi göremez, bir yarasa gibi bîp sesleriyle yön bulamaz, bir kene gibi koku alamaz vs... Bu yetiler ve bu güçler tek tek ele alındığında, bunları en iyi biçimde taşıyan ve kullanan varlıklar insandan çok daha üstün varlıklardır.

Ama bir "toplayıcı ve bütünleştirici varlık" olarak düşünüldüğünde insan hemen öne geçmektedir.

Şimdi esas soru şudur: İnsanın üstünlüğü, şurada yaptığımız ayırmda, birinci anlamda bir üstünlük müdür, yoksa ikinci anlamda bir üstünlük müdür? Kesin olan şu ki, şu veya bu anlamda, evrende insandan üstün varlıklar vardır. Tartışılan şudur: İnsandan üstünlük, üstün olan varlığın taşıdığı parça değerler açısından mıdır, yoksa tüm değerler açısından mı?..

İnsanın üstünlüğünü hangi anlamda alırsanız alın, Kur'an o üstünlüğü iki şeye dayandırmaktadır: 1- Yaratılışın farklılığı, 2- Bilgi üretebilme yetisi.

Yaratılış farklılığı, insana Yaratıcı tarafından bağışlanan bir farklılıktır. Bu farklılık, Kur'an'da bizzat Yaratıcı'nın ağzından iki ifadeyle verilmektedir: 1- "İnsanı kendi ellerimle yarattım." (bk. Sad, 75), 2- "İnsanın içine kendi ruhumdan üfledim." (bk. Hicr, 29; Sad, 72. Ayrıca bk. Secde, 9)

İnsanı seçkin ve yüce kılan, onun içinde taşıdığı imkanlardır. İblis onun içinde saklı olabilecekleri düşünmedi, topraktan yaratılan kalıbına bakarak onu küçük gördü ve: "Ben ondan hayırlıyım, ona secde etmem" dedi. Mevlânâ'ın oğlu Sultan Veled (ölm.712/1312) ölmez bir deyişle bu gerçeği şöyle ifadeye koyuyor: "İblis, insan konusunda kadehe aldandı, kadehin içindekini göremedi." (Sultan Veled; Maârif, 28)

Bilgi ile seçkinleşen varlık: İnsanın yaratılışından söz eden ayetler (Bakara, 30 vd.), onun meleklerle üstünlüğünün arkasında saflık, günahsızlık, uysallık gibi robot varlık değerlerini değil, özgür irade ve arayışın ürünü olan bilgiyi görmektedir. Bu ayetlerde, insanın kan dökücülük, bozgunculuk gibi en yıkıcı niteliklerine yollama yapan meleklerle karşı insanı savunan Yaratıcı, insanın bu kötülükleri yapmadığını veya yapmayacağını söylememiş, bunları sükutla karşılamış ama insanı yücelten şu değeri öne sürerek melekleri susturmuştur: İnsan, bilgi üretecek bir varlıktır ve bu onun olumsuz yanlarını öne çıkarmaya engeldir.

Diğer varlıklar Yaratıcı'dan emir-direktif alırlar; insan ise O'ndan hem emir alır hem de bilgi. Başka bir ifadeyle Allah diğer varlıkların yalnız emir vericisi, insanın ise hem emir vericisi hem de öğreticisidir.

Kur'an Allah'ı insanın aslı öğretmeni olarak tanıtmaktadır. Allah insana, en büyük özelliklerinden biri olan beyanı (fikir üretme ve bunu açıklama imkanı) öğretmiştir. (Rahmân, 4) Sadece insana has olan kalemle üretimi insana öğreten de Allah'tır. (bk. Alak, 5) İnsana tüm bilmediklerini öğreten Allah'tır. Yani insanın "baş öğretmen"i Allah'tır. Bu öğretmenlik öyle olup bitmiş bir olay değildir. İnsan, korunması gereken olumsuzluklardan korunur-

sa Allah'ın öğretmenliği sonsuza kadar sürüp gider. Kur'an, beyan ve kalemle üretimin öğretilmesini ifade ederken geçmiş zaman kipi (**mâzî**) kullanmışken, Allah'ın sayısız konudaki öğretmenliğini göstermede, devamlılık ifade eden geniş zamanlı (**muzâri**) fiil kullanmıştır: "Allah'ın iradesine ters düşmekten sakının, Allah size öğretir-öğretmenlik yapar." (Bakara, 282) Ve "O size, daha önce bilmediğiniz şeyleri öğretiyor-öğretir." (Bakara, 151)

Allah'a en yakın varlık:

En güzel kıvamda yaratılmış varlık olan insan (bk. Tîn, 4) diğer varlıkların aksine, güzelliklerden birini-ikisini değil, tümünü toplayan **tipik** bir varlıktır.

İnsan en iyi tanıtacak söz, onun toplayıcı bir varlık olduğunu söyleyen sözdür. İnsan, varlıklar alemindeki tüm güzellikleri ve tüm çirkinlikleri aynı anda bünyesinde toplayan esrarlı bir varlıktır. İnsan tüm zıtlarm toplayıcısıdır.

İnsanın toplayıcı varlık olması onun Yaratan ile yaratılanları da toplamasını gerekli kılmıştır. Gerçekten de insan, Allah ile mâsivâyı (Allah dışındaki tüm varlıkları) benliğinde toplamıştır. Kur'an bunu, Allah'tan naklen ifadeye koyarken esrarlı üslubu ile şöyle diyor: "Biz insana şah damarından daha yakınız." (Kaf, 16) Ama bu olgu ona ilahlaşma hak ve yetkisi vermez. Bu olgu ona, ilahîleşme hak ve yetkisi verir; hatta ilahîleşme görevi verir: "Öğrettiğiniz şu kitaba ve okuyup araştırdığınız şeylere dayanarak rabbânîler/benliklerini Allah'a adanmış kullar olun!" (Ali İmrân, 79)

Kur'an insana ilahlaşma yolunu kapamış ama ilahîleşme yolunu açmış ve bununla da yetinmeyip o yolu kolaylaştırmıştır.

Allah-insan ilişkisinin en güzel ama en hassas yanı işte burasıdır. Birçokları bu noktada sendeleyerek muvahhit (Kur'ansal tevhide-birliğe bağlı yaşayan) fotoğrafı çektire çektire tevhitte şirke yuvarlandı.

Kendi içine kıvrılan keskin bir bakış olmak da sadece insanın sahip olduğu bir büyüklüktür. Gerçekten de "İnsan, kendi içine kıvrılan keskin bir bakıştır" (Kıyâme, 14)

Allah'ın, kendini öz eleştiriye tabi tutan benliğe yeminini veren ayet de aynı surenin 2. ayetidir.

Kendini öz eleştiriye tabi tutan bir benlik, kendi içine kıvrılan keskin bir bakışa sahip olabilen benliktir. İnsan kelimesinin gerçek anlamına layık benlik de bu benliktir. Eğer öyle olmasa Allah onun tavrını yüce zatının yeminine dayanak yapar mı?